

Шелемба М.М.,

кандидат політичних наук, доцент

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

(м. Ужгород, Україна)

АДАПТАЦІЯ СФЕРИ ОСВІТИ ДО ВИМОГ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ В АСОЦІЙОВАНИХ З ЄС КРАЇНАХ

У статті здійснено зіставлення рівня інтеграції сфери вищої освіти до вимог Болонського процесу в Україні, Молдові та Грузії. Доведено, що адаптація до вимог Болонського процесу у сфері вищої освіти є важливим кроком європейської інтеграції вказаних країн у межах їхнього партнерства з ЄС. Досліджено характеристики та хронологію дій, пов'язаних з гармонізацією сфери вищої освіти країн-учасників Болонського процесу. Виявлено, що Україна, Молдова та Грузія як учасники Болонського процесу, запровадили і продовжують реалізовувати основні ключові напрями загальноєвропейської освітньої інтеграції.

Ключові слова: *Болонський процес, вища освіта, європейська інтеграція, гармонізація сфери вищої освіти.*

The article compares the level of integration of the sphere of higher education with the requirements of the Bologna Process in Ukraine, Moldova and Georgia. It is proved that the adaptation of the requirements of the Bologna Process in the field of higher education is an important step in the European integration of these countries in their partnership with the EU. The article describes the characteristics and the list of activities related to the harmonization of the sphere of higher education of the countries participating in the Bologna process, among which:

- application of the European Credit Transfer System and its key documents in higher education institutions;*
- the introduction of a two-cycle system of higher education;*
- implementation of quality control of education;*
- facilitating the mobility of students, teachers and other staff of national higher education institutions, aimed at mutually enriching European experience;*
- orientation of higher education on the provision of employment of graduates of higher educational establishments;*
- promoting the European dimension of higher education (or creating conditions for the attractiveness of the European higher education system).*

It was discovered that Ukraine, Moldova and Georgia, as participants in the Bologna process, introduced and continue to implement key areas of pan-European educa-

tional integration. The path of reforms in the field of improving the national education systems of these countries was considered, and the significant advantages of Georgia and Moldova were recognized. In Ukraine, unlike the other two, reforms in this area are being implemented more slowly due to the lack of sufficient funding, not enough successful methodological, personnel and legislative support for innovation. Although there is a process of unsustainable development both in terms of harmonization of the legislative sphere in Ukraine and in relation to the organizational direction.

Key words: Bologna process, higher education, European integration, harmonization of the sphere of higher education.

Постановка проблеми. Глобалізація та співпраця країн у межах загальноєвропейського простору обумовили розвиток інтеграційних процесів у багатьох сферах, у тому числі й у вищій освіті. Міжнародний рух людських ресурсів в Європі за напрямками працевлаштування, отримання вищої освіти викликав потребу створення уніфікованих підходів у цій сфері і викликав необхідність створення єдиного європейського простору вищої освіти. Для впровадження та реалізації цього руху 19 червня 1999 р. було започатковано Болонський процес, спрямований на зближення і гармонізацію систем вищої освіти країн Європи. Ця подія відбулася перед масштабним розширенням ЄС за рахунок вступу до складу країн Східного блоку (в 2004 р.), в подальшому - Хорватії (2013 р.). Відповідно ініціювання засад Болонського процесу для нових країн-учасників ЄС передувало їхній міжнародній інтеграції. В системі впровадження та реалізації засад Болонського процесу задіяні всі країни-члени Європейського Союзу та Східного партнерства, в тому числі Україна, Молдова та Грузія. Останні 2014 року стали асоційованими членами ЄС. Вказані три держави на сучасному етапі розвитку стали учасниками Болонського процесу задовго до підписання договору про асоціацію з ЄС. Відповідно європейська інтеграція в цій сфері має тривалу історію, проблеми та досягнення. Актуальним напрямом нашого дослідження є порівняння досягнень адаптації сфери вищої освіти до вимог Болонського процесу в трьох зазначених країнах.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченням аспектів впровадження, гармонізації положень Болонського процесу займаються вчені та дослідники. Серед наукових праць українських авторів можна виокремити роботи В. Кременя, Г. Січкаренка, Є. Хана, Г. Калінічевої, О. Гречановської, І. Артьомова, Г. Клімової, М. Згуровського та ін. До зарубіжних дослідників, що займаються вивченням цієї проблеми, належать В. Бруковер, Л. Верб'як, Ж. Жадо, К. Кембелл, Р. Гаретт, Ф. Кумбс, А. Терек та ін. Інформаційна база дослідження у цьому напрямі також представлена в статистичних звітах, аналітичних матеріалах щодо впровадження та реалізації положень Болонського процесу в зазначених країнах.

Мета дослідження: порівняти рівень інтеграції сфери вищої освіти щодо вимог Болонського процесу в Україні, Молдові та Грузії.

Виклад основного матеріалу.

У сучасних умовах економіки знань, коли освіта стає платформою для створення, розповсюдження, передавання, трансформації знань, технологій та новацій, створення конкурентної системи вищої освіти є пріоритетом країни, яка орієнтована на успішну міжнародну інтеграцію. Країни, що аналізуються у статті (Україна, Молдова, Грузія), розширюють власні міжнародні економічні та політичні позиції, що підтверджено підписанням між кожною з них та ЄС угоди про асоціацію, подальшими інтеграційними кроками. Достатньо вагомим проявом інтеграційного шляху цих держав можна вважати їхню участь у Болонському процесі, яка розпочалася майже за десять років до офіційного підписання вказаної угоди. Вивчення науково-дослідницьких матеріалів дозволяє констатувати, що ключовою ідеєю Болонського процесу є формування в Європі відкритої системи вищої освіти з єдиним освітнім простором та збереженим культурним різноманіттям окремих країн-учасників [2; 10].

Вивчення аналітичних матеріалів [3; 9; 10] доводить, що створення єдиного освітнього простору включає впровадження та реалізацію системи заходів, пов'язаних з гармонізацією сфери вищої освіти країн-учасників, зокрема:

1) використання Європейської кредитно-трансфертної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах: у всіх національних системах освіти передбачено запровадження системи обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. Ядром є система ECTS (Європейська кредитно-трансфертна система), яка характеризується як накопичувальна, здатна функціонувати в умовах концепції “навчання впродовж усього життя”;

2) запровадження двоциклової системи вищої освіти. В межах вимог Болонського процесу запропоновано введення двох циклів навчання:

- 1-й – включає період до здобуття першого академічного ступеня “бакалавр”;
- 2-й - після здобуття першого академічного ступеня.

Важливим є те, що:

- термін тривалості навчання на першому циклі повинен становити не менше трьох, але не більше чотирьох років;

- процес навчання впродовж другого циклу може включати здобуття ступеня “магістр” (через 1-2 роки навчання після першого академічного ступеня) і/або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання від 7 до 8 років);

3) здійснення контролю якості освіти. В межах цього заходу передбачено створення та організацію діяльності агентств з акредитації, які функціонують незалежно від урядів держави, міжнародних організацій. Слід зазначити, що вказаний напрям базується не на кількісних параметрах тривалості навчального процесу, програмах, що використовують вищі навчальні заклади, а на основі вмінь, знань та навичок, які здобули їхні випускники. Цей аспект передбачає створення стандартів транснаціональної освіти;

4) сприяння розширенню мобільності студентів, викладачів та іншого персоналу національних закладів вищої освіти, спроектоване на взаємний обмін європейським досвідом. Визначено потребу гармонізації національних законодавств у питаннях працевлаштування іноземних громадян, зокрема викладачів;

5) орієнтація вищої освіти на забезпечення працевлаштування випускників вищих навчальних закладів. Цей аспект - один з основних в положеннях Болонського процесу і обумовлює цільові орієнтири закладів вищої освіти на створення кінцевого результату, а саме, щоб увесь арсенал знань, умінь та навичок випускників використовувався в інтересах Європи. Цим пунктом чітко визначено, що всі академічні ступені, кваліфікації повинні мати попит на європейському ринку праці, процедура професійного визнання кваліфікацій повинна проводитися за спрощеною формою. Саме тому рекомендовано в усіх вищих навчальних закладах використовувати Додаток до диплома європейського зразка, рекомендований ЮНЕСКО;

6) просування європейського виміру вищої освіти (або створення умов для забезпечення інтересів європейської системи вищої освіти). Згідно з вищевказаними положеннями передбачено залучення до єдиного європейського освітнього простору великої кількості студентів з інших регіонів світу. Також наголошується, що впровадження таких заходів формування європейської системи вищої освіти вплине на підвищення зацікавленості до неї як з боку громадян Європи, так й інших регіонів.

Розглянемо основні результати та проблеми адаптації вимог Болонського процесу до умов вищої освіти в Україні, Молдові та Грузії.

Перш за все проаналізуємо досвід впровадження вимог Болонського процесу до системи вищої освіти в Україні.

Варто детальніше розглянути питання зміни кількості закладів вищої освіти в Україні з моменту набуття членства в Болонському процесі і донині (2018 р.).

Аналіз розвитку вищої освіти в Україні показав, що за період 2004-2018 рр. відбулося загальне скорочення закладів вищої освіти на 305 одиниць (табл. 1). Також в межах скорочення вищих навчальних закладів зменшилася і кількість студентів (на 1036,58 тис. осіб). Це свідчить про те, що вибір здобуття вищої освіти став відповідальнішим, що викликано певною мірою реформами в цій сфері, підвищенням вимог до навчання на всіх етапах. Таке скорочення відбулося через реформування галузі, дії щодо розширення цих закладів, закриття певних установ, діяльність яких не відповідала вимогам вищого навчального закладу.

У 2017 / 2018 навчальному році в Україні функціонував 661 вищий навчальний заклад, у тому числі з I-II рівнями акредитації – 372, і з III-IV рівнями акредитації – 289. При цьому 86,4% українських студентів отримували освіту в закладах з III-IV рівнями акредитації. В межах напряму підвищення попиту української вищої освіти факт скорочення зазначених закладів демонструє кроки держави до

підвищення їхнього статусу, зокрема через розширення на базі кількох установ з відповідним поліпшенням методологічної та кадрової баз.

Таблиця 1

Кількість закладів вищої освіти в Україні за період 2004-2018 рр.
(складено за статистичними матеріалами [5])

Період	Кількість ВНЗ, од.		Кількість студентів у ВНЗ, тис. осіб	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III- IV рівнів акредитації
1	2	3	4	5
2004/05	619	347	548,5	2026,7
2005/06	606	345	505,3	2203,8
2006/07	570	350	468,0	2318,6
2007/08	553	351	441,3	2372,5
2008/09	528	353	399,3	2364,5
2009/10	511	350	354,2	2245,2
2010/11	505	349	361,5	2129,8
2011/12	501	345	356,8	1954,8
2012/13	489	334	345,2	1824,9
2013/14	478	325	329,0	1723,7
2014/15	387	277	251,3	1438,0
2015/16	371	288	230,1	1375,2
2016/17	370	287	217,32	1369,4
2017/18	372	289	208,62	1330,0

На початку 2017-2018 навчального року найбільша кількість вищих навчальних закладів знаходилась у м. Києві (100 одиниць), Харківській області (65 одиниць) (табл. 2). Така картина викликана чисельністю населення в цих регіонах, бажанням студентів навчатися в столиці (стосується київських закладів).

Як показує вивчення статистичних та аналітичних матеріалів [6], кредитно-модульну систему (КМС) визначено для української системи вищої освіти як орієнтир щодо побудови навчального процесу. Впровадження її основ стало одним з найважливіших завдань модернізації в цій сфері. Щодо фактичного введення кредитно-модульного навчання в державі, то можна наголосити на тому, що воно було започатковано в усіх вищих навчальних закладах України, починаючи з 2005/2006 навчального року. В межах кредитно-модульної системи українські вищі навчальні заклади перейшли до використання єдиної гармонізованої системи оцінки знань відповідно до стандартів ECTS за літерами від А до F.

Також окремої уваги заслуговує питання щодо Додатка до диплома європейського зразка. На початку реформ такі документи надавала невелика кількість закладів вищої освіти, це відбулося вперше 2009-2010 навчального року. За аналітичними даними [10], такий додаток до початку 2014 р. коштував 10 євро. Варто наголосити на позитивних зрушеннях у цьому питанні. Зокрема з 2014 р. передбачено безкоштовну видачу цього документа всім випускникам вищих навчальних закладів країни.

Слід виокремити суттєве досягнення України в межах гармонізації організаційних засад щодо визнання іноземних кваліфікацій для працевлаштування, академічного навчання на території країни. А саме: було здійснено крок у визнанні кваліфікацій для здійснення навчання, роботи. Також передбачено заходи із працевлаштування випускників, але в цьому напрямі в Україні залишається багато невирішених проблем, тому можна вважати, що названий аспект ще потребує оптимізації, подальшої роботи. Можливий напрям вирішення цієї проблеми визначено І. Артьомовим, який зазначає, що посилення комунікації на рівні державних установ, приватних компаній, інших інститутів суспільства дасть змогу підвищити перспективу працевлаштування випускників вищих навчальних закладів України [1, с. 31].

Таблиця 2

Розподіл вищих навчальних закладів України за регіонами станом на початок 2017-2018 навчального року (складено за статистичними матеріалами [7])

Регіон (область)	Кількість закладів, од.	Кількість осіб у вищих навчальних закладах		
		прийнятих	студентів	випущених
1	2	3	4	5
Україна	661	323577	1538565	421131
Вінницька	23	9366	44955	9495
Волинська	14	6018	25288	7480
Дніпропетровська	55	25061	113079	31208
Донецька	29	7513	32186	8747
Житомирська	20	6911	29942	8097
Закарпатська	14	5163	23695	5480
Запорізька	24	13191	67444	19548
Івано-Франківська	16	8446	37088	10960
Київська	21	5708	27545	8404
Кіровоградська	16	3353	14433	4442
Луганська	13	4738	19120	5333
Львівська	43	26687	123148	32222

Миколаївська	17	6806	31640	8484
Одеська	40	21408	107517	31914
Полтавська	18	9875	46224	12383
Рівненська	14	7198	32473	10782
Сумська	14	7110	34604	9582
Тернопільська	18	9701	40992	10792
Харківська	65	33294	171298	42672
Херсонська	21	6027	26635	7735
Хмельницька	18	6687	30983	8289
Черкаська	16	6995	37035	12537
Чернівецька	16	6835	29873	8178
Чернігівська	16	4281	20113	6137
м. Київ	100	75205	371255	100230

Аналізуючи сучасний стан речей, доходимо висновку, що в більшій частині регіонів України поступово вирішується це питання через проведення ярмарків вакансій, в яких беруть участь роботодавці, вищі навчальні заклади, і, відповідно, випускники, студенти можуть здійснювати пошук потрібної роботи. Хоча важливо наголосити, що рівень заробітних плат, умови роботи часто не відповідають запитам студентів, випускників, що стає фактором для прийняття рішення шукати визнання набутих здібностей та навичок у розвинених країнах.

Вивчення адаптації Болонського процесу на рівні окремих закладів вищої освіти в державі свідчить, що проблема працевлаштування студентів вирішується на рівні партнерських домовленостей між вітчизняними та закордонними установами освіти. Зокрема якщо студент після отримання диплома “бакалавра” продовжує здобувати вищу освіту в магістратурі закордонного університету-партнера, він може отримати сприяння у працевлаштуванні в місті, де навчається [1, с. 35]. Це вирішує складну соціально-економічну проблему студентства.

Важливим аспектом впровадження вимог Болонського процесу в Україні є застосування системи двоциклового навчання, яка задекларована у нормативних стратегічних документах, зокрема Національній стратегії розвитку освіти в Україні у період 2012-2021 рр. На сучасному етапі здійснення підготовки фахівців з вищою освітою, згідно з освітніми та науковими програмами, проводиться на таких рівнях:

- 1) початковому рівні (короткому циклі);
- 2) першому (бакалаврському) рівні;
- 3) другому (магістерському) рівні;
- 4) третьому (освітньо-науковому / освітньо-творчому) рівні;
- 5) науковому рівні.

В українському законодавстві визначено, що така система циклів та рівнів вищої освіти адаптована до вимог Болонського процесу.

Стосовно здійснення контролю якості освіти слід виокремити використання в Україні зовнішнього незалежного оцінювання. Із застосуванням технологій зовнішнього незалежного тестування в Україні здійснювалося випробування до магістратури за деякими спеціальностями. Відповідно поступово відбувається адаптація існуючих вимог Болонського процесу в систему вищої освіти країни за цим напрямом. Також потрібно зазначити, що 2014 р. в країні було створено Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Вивчення напрямів діяльності цього агентства на нинішньому етапі свідчить, що воно розпочало роботу тільки з 2016 р. І на сьогодні функціонування цієї установи полягає переважно у виробленні стратегічних напрямів співпраці з установами вищої освіти, проведенні з'їздів цих закладів, направлених на визначення проблем та перспектив розвитку. Відповідно діяльність агентства щодо регулярного моніторингу якості вищої освіти в Україні, регламентована Болонським процесом, перебуває у процесі перспективної розробки.

Попри поступове поліпшення процесу реформування системи вищої освіти щодо загальноєвропейських стандартів складними залишаються проблеми, пов'язані з:

- збільшенням імміграції з держави студентів, науковців, які не змогли працевлаштуватися в країні. Це пов'язано як із складним фінансово-економічним станом України, так і з тим, що нині ще недостатньо ефективно працює система сприяння працевлаштуванню студентів, науковців, спеціалістів. Це явище є загрозовим для вітчизняної науки, економіки тощо;
- недостатнім рівнем знань іноземних мов студентами, науковцями та викладачами, що великою мірою, на нашу думку, скорочує попит на здобуття української вищої освіти, знижує рівень залучення до навчання та науки зарубіжних громадян, скорочує можливість публікації наукових статей у провідних зарубіжних фахових виданнях тощо;
- відсутністю належної кадрової, науково-методичної, матеріально-технічної, фінансової баз для реалізації норм Болонського процесу в державі [1, с. 36].

Розглянемо досвід реалізації вимог Болонського процесу системами вищої освіти Грузії та Молдові.

Щодо надання Болонського додатка до диплома про вищу освіту європейського зразка слід зазначити, що Грузія та Молдова продемонстрували більшу ефективність та результативність у цьому питанні. А саме: станом на початок 2009 / 2010 навчального року в цих країнах додаток надавався за всіма стандартами освітніх програм. А в Україні в цей період тільки починала впроваджуватися вказана реформа. Це, в свою чергу, свідчить про те, що система вищої освіти в цих країнах за вказаним напрямом більше відповідала загальноєвропейським стандартам.

Важливим аспектом реформування системи вищої освіти Грузії та Молдови є те, що на початку 2009 / 2010 навчального року в цих країнах функціонували національні незалежні установи з оцінювання якості освіти, необхідність яких задекларовано вимогами Болонського процесу [8]. Як зазначено, в Україні така установа була створена тільки 2014 р. і повноцінно функціонувати вона почала в другій половині 2016 р. Отже, в Україні існувало певне гальмування реформ у цій сфері. Слід підкреслити ефективність роботи такого агентства в Грузії, воно на регулярній основі оцінює якість вищої освіти в країні. Такі дії позитивно впливають на бажання отримати вищу освіту саме в цій країні, оскільки вона намагається максимально наближувати вказану систему до загальноєвропейського рівня.

Іншим актуальним напрямом реформування системи вищої освіти є використання Європейської кредитно-трансферної системи. Станом на початок 2009 / 2010 навчального року Молдова та Грузія використовували одну з двох найбільш поширених моделей програм підготовки бакалаврів та магістрів, яка передбачала: 240 (для бакалавра) та 120 (для магістра) залікових одиниць (4 та 2 навчальних роки). Друга також поширена модель складається з 180 (для бакалавра) та 120 (для магістра) залікових одиниць (3 та 2 навчальних роки). При цьому в Україні на той період переважала модель 240 та 60 залікових одиниць (4 та 1 навчальних роки) [8]. Як стверджують аналітики, така модель також була прийнятною, але не мала поширення. Відповідно до змін до закону “Про вищу освіту” Україна перейшла на модульну програму, прийняту в Молдові та Грузії. Відповідно відбулась адаптація навчальних програм.

Аналіз реформи системи вищої освіти Грузії щодо пристосування її основ до вимог Болонського процесу показав, що цей процес складався з [4]:

- початкового формального впровадження шести ключових засад реформування;
- створення національного незалежного агентства з оцінювання якості вищої освіти, яке було орієнтовано на пошук невідповідностей в реалізації реформ на рівні закладів вищої освіти, забезпеченні їхнього вирішення. За цим напрямом було проведено суттєву роботу, яка полягала у виявленні так званих “фіктивних” установ вищої освіти, орієнтованих на отримання коштів за навчання та видачу дипломів, розкритті корупційних схем на всіх рівнях вищої освіти тощо;
- розробки стандартів та вимог до вищої освіти, розробки та впровадження акредитації нових навчальних програм, які впливали на високу якість освіти (починаючи з 2012 р.), популяризацію в світі. Такі кроки сприяли тому, що поліпшення підготовки у вищій школі забезпечувало зростання ВВП країни;
- удосконалення законодавства, яке регламентує вищу освіту відповідно до загальноєвропейських вимог та потреб країни.

Щодо реформ у цьому ж напрямі в Республіці Молдова, можна виокремити також значні досягнення у сфері законодавчого, організаційного, методичного забезпечень. Зокрема 2014 р. було прийнято Новий кодекс Республіки Молдова про освіту, який встановлював засади модернізації освіти в межах європейської інтеграції країни. Ці напрями відповідають принципам та вимогам Болонського процесу, стратегічним орієнтирам розвитку вищої освіти в країні. Серед основних положень зазначеного нормативного документа можна виділити такі: зміцнення автономії вищих навчальних закладів; посилення контролю з боку колегіальних органів управління. В країні широко впроваджена університетська автономія, яка полягає в праві університетської спільноти на організацію та самоуправління, реалізацію академічної свободи без будь-якого ідеологічного, релігійного, політичного втручання. В Молдові університетська автономія стосується сфери адміністрування, визначення структури та функціонування закладів, науково-дослідницької та викладацької діяльності, фінансування.

Висновки. Здійснено порівняння рівня інтеграції сфери вищої освіти до вимог Болонського процесу в Україні, Молдові та Грузії. Доведено, що адаптація вимог Болонського процесу в сфері вищої освіти є важливим кроком європейської інтеграції перелічених вище країн в межах їхнього партнерства з ЄС.

Досліджено характеристику та перелік дій, пов'язаних з гармонізацією сфери вищої освіти країн-учасників Болонського процесу, серед яких визначено: застосування Європейської кредитно-трансфертної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах; запровадження двоциклової системи вищої освіти; здійснення контролю якості освіти; сприяння розширенню мобільності студентів, викладачів та іншого персоналу національних закладів вищої освіти, спрямоване на взаємний обмін європейським досвідом; орієнтацію вищої освіти на забезпечення працевлаштування випускників вищих навчальних закладів; прагнення європейського виміру вищої освіти (або створення умов для забезпечення зацікавленості європейської системи вищої освіти).

Отже, Україна, Молдова та Грузія, як учасники Болонського процесу, запровадили і продовжують реалізовувати основні ключові напрями загальноєвропейської освітньої інтеграції. В Україні, на відміну від двох інших держав, реформи за цим напрямом здійснюються більш повільно через брак достатнього фінансування, не досить успішне методологічне, кадрове, законодавче забезпечення інновацій. Хоча спостерігається процес невинного розвитку як щодо гармонізації законодавчої сфери, так і за організаційним напрямом. Така тривала процедура адаптації української вищої освіти до загальноєвропейських вимог пов'язана з тим, що в державі після приєднання до в Болонського процесу відбувалися складні соціально-політичні трансформації, пов'язані зі зміною політичного режиму, військовими та революційними подіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артьомов І.В. Інтеграція вищої освіти України у світовий освітній простір: внесок Закарпатського державного університету. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 108 (1). С. 29-37.
2. Бех В. П., Маліновський Ю. Л. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. 221 с.
3. Болонский процесс. Основополагающие материалы: пер. с англ. / сост. А.К.Бурцев, В.А.Звонова. М.: Финансы и статистика, 2007. 88 с.
4. Болонский процесс и реформы высшего образования в странах Восточного партнерства: истории успехов и неудач. Дата оновлення: 13.11.2018. <http://bolognaby.org/index.php/sobitiya/meropriyatiya/643-olonskij-protsess-i-reformy-obrazovaniya-v-stranakh-vostochnogo-partnerstva-istorii-uspekhev-i-neudach>. (дата звернення: 13.11.2018).
5. Вищі навчальні заклади України. Кількість ВНЗ України. Кількість студентів у ВНЗ України. Дата оновлення: 13.11.2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення: 13.11.2018).
6. Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України. К.: Вид-во НТУУ “КПІ”, 2006. 544 с.
7. Мережа вищих навчальних закладів на початок 2017-2018 навчального року. Дата оновлення: 13.11.2018. URL: <http://vnz.org.ua/statti/10477-merezha-vyschyh-navchalnyh-zakladiv-na-rochatok-2017-2018-navchalnogo-roku>. (дата звернення: 13.11.2018).
8. Реализация Болонского процесса в странах Tempus. Дата оновлення: 13.11.2018. URL: http://publications.europa.eu/resource/genpub/PUB_EC3210296RUC_PDFX.1.4. (дата звернення: 13.11.2018).
9. Спільна декларація міністрів освіти Європи “Європейський простір у сфері вищої освіти”. Дата оновлення: 13.11.2018. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_525. (дата звернення: 13.11.2018).
10. The Bologna Process in Bulgaria, Romania, Moldova, Georgia, Ukraine and Turkey. Varna: Efficient Education Management Network for LLL in the Black Sea Basin, 2014. 31 p.

REFERENCES

1. Artomov I.V. (2012). *Intehratsiia vyshchoi osvity Ukrainy u svitovyi osvritnii prostir: vnesok Zakarpatskoho derzhavnoho univertsytetu [Integration of Higher Education of Ukraine into the World Educational Space: Contribution of Transcarpathian State University]*. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn, vol. 108 (1), pp. 29-37
2. Bekh V.P., Malinovskyi Yu. L. (2004). *Bolonskyi protses: tendentsii, problemy, perspektyvy [Bologna process: trends, problems, perspectives]*. K.: NPU imeni M. P. Drahomanova.
3. Bolonskiy protsess (2007). *Osnovopolagayuschie materialy [Bologna process. Essential materials]*. (A.K. Burtsev, V.A. Zvonova, Trans). M.: Finansy i statistika.
4. Bolognaby (2018). *Bolonskiy protsess i reformy vyisshego obrazovaniya v stranah Vostochnogo partnerstva: istorii uspehov i neudach [The Bologna Process and Higher Education Reforms in Eastern Partnership Countries: Stories of Success and Failure]*. Retrieved from: <http://bolognaby.org/index.php/sobitiya/meropriyatiya/643-olonskij-protsess-i-reformy-obrazovaniya-v-stranakh-vostochnogo-partnerstva-istorii-uspekhev-i-neudach> (accessed 13 November 2018)
5. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2018). *Vyshchi navchalni zaklady Ukrainy. Kilkist VNZ Ukrainy. Kilkist studentiv u VNZ Ukrainy [Higher educational institutions of Ukraine. Number of HEIs in Ukraine. Number of students in higher educational institutions of Ukraine]*. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 13 November 2018)
6. Zghurovskyi M. Z. (2006). *Bolonskyi protses: holovni pryntsyipy ta shliakhy strukturnoho reformuvannya vyshchoi osvity Ukrainy [Bologna process: main principles and ways of structural reform of higher education of Ukraine]*. K.: Vyd-vo NTUU “KPI”.

7. Vyscha osvita - Informatsiino-analitychnyi portal pro vyshchu osvitu v Ukraini ta za koronom (2018). Merezha vyshchykh navchalnykh zakladiv na pochatok 2017-2018 navchalnoho roku [*Network of higher educational institutions at the beginning of 2017-2018 school year*]. Retrieved from: <http://vnz.org.ua/statti/10477-merezha-vyschyh-navchalnyh-zakladiv-na-pochatok-2017-2018-navchalnogo-roku> (accessed 13 November 2018).

8. Publications.europa.eu (2010). Realizatsiya Bolonskogo protsessa v stranah Tempus [*Implementation of the Bologna Process in the Tempus countries*]. Retrieved from: http://publications.europa.eu/resource/genpub/PUB_EC3210296RUC_PDFX.14 (accessed 13 November 2018)

9. Verkhovna Rada of Ukraine (2018). Spilna deklaratsiia ministriv osvity Yevropy "Ievropeiskyi prostir u sferi vyshchoi osvity" [*Joint Declaration of the Ministers of Education of Europe "European Space in the Area of Higher"*]. Retrieved from: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_525 (accessed 13 November 2018)

10. The Bologna Process in Bulgaria, Romania, Moldova, Georgia, Ukraine and Turkey (2014). Varna: Efficient Education Management Network for LLL in the Black Sea Basin.